

Томислав Ишек

СТВАРАЊЕ И ДЈЕЛОВАЊЕ МУСЛИМАНСКОГ ОГРАНКА ХРВАТСКЕ СЕЉАЧКЕ СТРАНКЕ 1935-1941.*

Након првих парламентарних избора, 1920. године, водство Хрватске сељачке странке (ХСС) почело је да испољава запаженији интерес за босанскохерцеговачке Муслимане, аналогно својим ставовима о статусу Босне и Херцеговине до и после 1918. и концепцијама о рјешавању хрватског питања у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Организовање хрватског народа на основама сељачке културе и склапање »споразума« са Србима о уређењу заједничких државних послова на претпоставкама друкчијим од оних дефинираних 01.12.1918. представљали су идејне доминанте и константе у укупној дјелатности Странке и њених идеолога и вођа (А. Радића, С. Радића и В. Мачека), неподложне више или мање израженим политичко-економским и њима сличним програмским пертурбацијама у активности ХСС-а од 1904/1905. до 1941. године. Како се до »споразума«, по мишљењу вођа ХСС-а, могло доћи искључиво окупљањем и организовањем већине Хрвата, стварање слободне, независне и равноправне хрватске државе, засиоване на тековинама господарства, културе и морала хрватског села, подразумијевало је, поред осталог, час териториј, час становништво БиХ – Хрвате у сваком случају, а Муслимане зависно од трећутих или периодичних прилика и услова. С обзиром на то да су парламентарни избори, у Краљевини СХС одржавани 1923, 1925. и 1927, сматрани најсигурнијим начином досезања формуле »већине«, босанскохерцеговачки бирачи поступно су у објекцијама водства Странке добивали превагу над територијом, мада ни он није потпуно занемариван.

* Овај рад представља дио монографије о дјелатности ХСС у Босни и Херцеговини од 1929. до 1941. године.

Кад је С. Радић, последице низа контроверзних политичких потеза, који су се кретали у распону од неприхватања уједињења до признавања монархије, од републиканског до антирепубликанског одређења, од склапања Марковог протокола до помирења с »непомирљивим« С. Прибићевићем итд., на трагичан начин склоњен с политичке позорнице, не дочекавши остварење прерађиваног и допуњаваног страначког програма, његов наследник, др В. Мачек, на почетку предсједниковања суочен с диктатуром од 6. 1. 1929, убрзо након аудијенцијâ код суверена, покренуо је нове активности на рјешавању хрватског питања, циљно дефинисане преуређењем заједничке државе. Упркос аболацији свих облика политичког живота Краљевине СХС, нови предсједник успио је да одржи на окупу присталице ХСС-а и, заклањајући је разним културним активностима, континуирану политичку дјелатност, чак и кад је био затворен. Почетком 30-их година, под утицајем тешке економске кризе, превирања у Европи и јењавања диктатуре у Југославији, у раду ХСС почињу да се дешавају значајне промјене. Према Мачековој визији остварења споразума, те године протекле су у обнови старих (»Хрватски раднички савез«, »Селачка слога«) и формирању нових организација хрватског националног покрета (»Господарска слога«, »Заштита-гарда«), који је, под руководством ХСС-а, његове политичке, »изборне« организације и ексклузивног настављача или покретача његових економских, културних, радничких и одбрамбених организација, по тумачењу др Мачека и његових истомишљеника, посједовао функцију релевантне премисе партнерства са србијанском страном, с којом је ваљало направити »споразум«.

Хрватски дио босанскохерцеговачког становништва тако је и даље постајао саставни сегмент политике рјешавања хрватског питања, овај пут по »рецепту« др Мачека, који је, као и његов претходник, у трагању за спасоносном формулом, БиХ третирао патерналистички апстрахирајући њену територијалну специфичност и националну хетерогеност, оперишући плебисцитом као могућим рјешењем и не одустајући од фактора »већине«. Преферирајући хрватску већину (католике и муслимане) као резервни адут, који би, у случају да »се то не би могло постићи«, био замијењен компромисном алтернативом да »Б-Х у цјелини остане и добије аутономију«,¹⁾ вођство ХСС-а се, у односу на БиХ, заправо и даље вртјело у зачараном кругу, тим прије што је сматрало да је у постизању »споразума« једна од главних препрека била политика водства ЈМО, примарно у сфери остварења фамозне »већине«. Наиме, док је водство ХСС-а уочи свих избора до 1927. жудило да ту већину и оствари збрајањем бирачких куглица, представници ЈМО су се, нарочито за вријеме диктатуре, сматрали »јединим легалним представницима муслимана у БиХ, којим је на свим иоле нормалним изборима, поклањано потпуно

1. Збирка Трумбић, Писмо од 14. 5. 1932 – нерегистрирано (Мачек у разговору са Ш. Бехменом у Загребу; Иб., Бобан Љ., Мачек и политика Хрватске селачке странке 1928-1941. Загреб, Либер 1974, стр. 84.

повјерење...«,²) што значи да су страначка водства до и после 1929 (изузев епизоду око Марковог протокола) у питању ингеренција над босанскохерцеговачким становништвом, посебно Муслиманима, била на супротним позицијама.

Када је др Спахо, незадовољан везивањем за Мачекову листу на петомажским изборима 1935,³) повео своју странку у владу др Стојадиновића, међу незадовољним и опозиционо диспонираним Муслиманима створени су предуслови за настанак »муслиманске опозиције која ће се везивати са ХСС«.⁴)

Упркос одређењу Хрватског народног заступства за политику апстиненције, Мачек је, понављањем захтјева за укидање устава, новим изборима и преуређењем државе као сложене заједнице, задржао иницијативу. У водству ХСС-а превагнуло је убјеђење да ће до »споразума« доћи најприје ако се уз ХСС организационо вежу сви они који су диспонирани за њене програмске циљеве и формално непостојећи хрватски народни (сељачки) покрет. (даље: ХНП).

Што се тиче односа ХСС-а према Муслиманима Босне и Херцеговине, па и оним прохрватски оријентираним, у периоду интензивних напора на организационом устројству ХНП-а (1935/36) долази до промјене курса. Процес омасовљења редова формално »бивше« ХСС добива друга обиљежја и смјер. Дезилузионирано скромним резултатима дотадашњих дугогодишњих напора омасовљења сопствених редова учлањењем Муслимана, а већ тада увјерено у тренутну и будућу бројчану снагу ХМП-а, водство ХСС-а, чини се, свјесно препушта даљу иницијативу домаћим снагама, прохрватски ангажираним Муслиманима (И. Пајазатовићу, М. Челићу, Д. Хаџноману), нарочито и у претходном периоду врло активном Х. Хаџићу.⁵)

Улазак др Спахе у владу др Стојадиновића резултирао је оградивањем водећих личности ХСС-а у БиХ, др Шутеја и др Мачека, од евентуалног утицаја на нови курс ЈМО⁶), док су неки одраније прохрватски оријентирани појединци међу Муслиманима у Босни постали опоненти и носиоци окупљања незадовољника тим новим курсом ЈМО.⁷) Интере-

2. Архив Гази Хусреф-бегове библиотеке Сарајево – »Спахине Пунктације«, инв. бр. 3526.

3. ЈМО је добила само осам посланичких мјеста, или три пута мање него на првим парламентарним изборима 1920. године.

4. Гачић Миленко, *Политика Муслиманске организације ХСС – 1936-1941*. Сарајево 1981. магистарски рад (Филозофски факултет Сарајево), стр. 37.

5. Иако, наводно, никад није био члан ЈМО у почетку је једно вријеме симпатизирао и агитирао за политику др Спахе. Као професор по позиву, био је помоћник министра, председник Привременог мјесног одбора ХСС у Сарајеву 1926, затим мјесне организације, такође у Сарајеву, заступнички кандидат ХСС на скупштинским изборима.

6. *Др Јуре Шутеј у Бугојну 12. 8. 1935* – »Југославенски лист« 191,4 од 15. 8. 1935 – летак »Др Мачек о муслиманима« АБиХ КБУДБ 1935/Пов. Д.З. 4365 од 14. 10. 1935.

7. О почецима дјелатности Х. Хаџића и А. Мешиха на стварању МО ХСС вид.: Гачић о.п., 46 и даље.

сантно је да су састанци присталица Х. Хаџића и А. Мешића, (као и први 20. 10. 1935. у Сарајеву), углавном одржавани по становима.

Мјесец дана доцније, у Загребу је штампан летак којим је састанак у Сарајеву оцијењен као »ужи политички договор угледнијих муслимана... из разних крајева Босне и Херцеговине«. Због истицања захтјева да се Муслимани окупе у посебној организацији и поведу »начелну политику опћих и трајних народних интереса на бази цјеловите и аутономне Херцег-Босне у сарадњи с осталим Хрватима и удруженим Србима под опћим народним водством госп. дра Владка Мачека«, овај акт може се сматрати првим програмским документом будуће »Муслиманске организације – огранка ХСС« (МО ХСС)⁸⁾ (спац. Т. И.).

Први зборови будућег МО ХСС-а одржавани су у оквиру дјелатности Удружене опозиције, попут збора у Тешњу (27. 10. 1935), организираног на иницијативу А. Мешића, једног од покретача окупљања опонента курсу др Спахе и ЈМО. Има мишљења, али не и опипљивијих доказа, да је позната група (Хаџић, Хаџиоман, Шуљак и Омеровић) са »потичатељем на дјелатност« – А. Мешићем – »одржавала контакте са др Мачеком и добијала од њега инструкције у циљу стварања нове политичке странке...«⁹⁾. У прелиминарним потезима усмјереним ка оснивању опозиционе, прохрватски оријентиране муслиманске организације, значајан потез учинили су њени прваци посјетом Загребу (24. 11. 1935) и радним пријемом код др Мачека, на коме је заједнички срочена честитка Муслиманима Босне и Херцеговине.¹⁰⁾ Овим документом – летком, који је илегално растуран по БиХ, као и ранијим и доцнијим потезима, обје стране су настојале да за ХСС придобију што више Муслимана на линији опонирања уласку ЈМО у владу др Стојадиновића и Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ-у). Недвосмислено је то истакнуто у другом по реду програмском документу ове групације – »Бајрамском закључку муслиманске организације«. Поред непризнавања стапања ЈМО у ЈРЗ-у, истицањем захтјева да Муслимани желе да се о својим интересима брину преко посебне муслиманске организације »у цјеловитој аутономијој Херцег-Босни и праведено преуређеној држави«, наглашен је уклон ка Удруженој опозицији и неким од захтјева карактеристичним за политику ХСС-а.¹¹⁾ Недовољно издиференцирани односи између различито устројених и усмјерених опозиционих средина били су повод оцјенама да Х. Хаџић »потајном агитацијом... ради на томе да Муслимане одвоји од др Спахе,

8. »Политичко становиште босанскохерцеговачких муслимана« – летак АБиХ КБУДБ 1935. Д.З. 5092.

9. Гачић, о.ц., 52.

10. »Рамазанска честитка Дра Мачека« – АБиХ КБУДБ 1935/Пов. Д.З., 5193 од 10. 12. 1935.

11. АБиХ КБУДБ 1936/Пов. Д. З., 812 од 19. 2. 1936; Примјерци су растурани из Загреба, а растурачи чинећи »кривично дјело« подлијегали су под удар Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави. Архив Југославије 14-27 Ф-517; КБУ врбаске бановине – МУП од 15. 2. 1936.

а да их придобије за Удружену ванпарламентарну опозицију...«.¹²⁾ Док је први дио оцјене био тачан и остао даље актуелан, други је убрзо трансформисан. Састанци и повјерљиве конференције које је током маја и јуна 1936.¹³⁾ организирао Хаџић, одражавали су категоричко опредјељење за политички курс др Мачека. Посјећујући мјеста масовнијег окупљања (читаонице, кафане) Хаџић је контактирао са свега двојцом, тројцом истомишљеника, углавном, истакнутих, али »бивших« јавних службеника (нпр. министар, шеријатски судија, професор и сл.). Боравећи у Високом (19. априла), према једној верзији, Хаџић је »имао разговоре на неколико мјеста... уз учешће већег броја чланова« муслиманске читаонице, а након деманција видјело се да је тамошњи умировљени шеријатски судија М. Ђосовић имао сусрет са »два странца који су се задржали без да су и покушали какву конференцију или договор одржати«.¹⁴⁾ Слично је било и у Зеници (27. априла), када је Хаџић, у току четверосатног задржавања, »дошао у контакт само са двојцом својих присташа у једној кафаници«.¹⁵⁾ Такве акције, уперене против једне »владине« странке (ЈМО) и владиног министра (саобраћаја, др Спахе), а на линији »антивладине« Мачекове дјелатности вјешто су скриване од подружних органа власти, који су их растурали ако би за њих сазнали, као нпр. у Жепчу,¹⁶⁾ због чега је прибјегавано и илегалном лијељењу летака¹⁷⁾.

Све је то, међутим, било само нека врста увода у оно што ће се догађати на скупштинама ХСС-а с јесени 1936, на којим се у пратњи др Шутеја редовно појављивао Х. Хаџић. На изузетно посјећеном збору у Тузли (4. октобра), он и А. Шуљак су се »осврнули на политичко становиште босанско-херцеговачких муслимана«, наглашавајући како они »желе у смислу 'бајрамског закључка муслиманске организације' од 27. 12. 1935, сарађивати с осталим Хрватима под водством др Мачека«. Посебно је за будуће дјеловање Хаџићевих сљедбеника био значајан дио иступа којим је изразио надања да »и њих... као саставни дио хрватског народа обухвати рјешење хрватског питања у свим правцима, те да буду својни на своме«, али и изјава др Љубичића да »политичка сарадња муслимана и католика ни у чем и ни мало не тангира чисто вјерске културно-просвјетне и вакуфске ствари«,¹⁸⁾ пошто је јасно изражавано увјерење да ће, у оквирима обостране упућености и сарадње, Муслимани Босне и Херцеговине, сљедбеници политичког курса др Мачека, ипак, извјесне

12. АБиХ КБУДБ 1936/Пов. 1908 (Ф/6); ДЖП – КБУДБ од 26. 5. 1936.

13. Поред подручних органа власти, те скупове ревностно је регистрирао и »Југославенски лист« (у Херцеговини – 105,3; Бугојну 111,3; Коњицу 123,4; Високом, Фојници 130,3; Жепчу 141,3 све из маја мјесеца).

14. Вид. »Југославенски лист« 98,3 од 25. 4. 1936.

15. АБиХ КБУДБ 1936/Пов., 1388 (Ф/21); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 1. 5. 1936.

16. Иб., 2165 (Ф-11);

17. АБиХ КБУДБ 1936/Пов., 2581 (Ф/55); Начелство среза фојничког – КБУДБ од 3. 8. 1936.

18. Иб., 4391 (Ф/1); »Југославенски лист« 235,3 и 4 од 6. 10. 1936.

ствари рјешавати сами, »сасвим за себе и међу се«, односно да ће бити »своји на своме«.

Контакти на линији »ХСС – група проф. Хаџића« у неким дијеловима Босне били су чисто практичне природе. Иако општинским изборима, који је требало ускоро да се одже, од стране ХСС-а није придаван посебан политички значај, њене присташе на подручју Зенице изабрали су »ужи одбор који ће ступити у везу са муслиманима припадницима групе проф. Хакнје Хаџића«. Та одлука била је и повод да се 11. октобра у стану И. Салчиновића окупи извјестан број »присталица групе проф. Хаџића који потпомаже бившу странку ХСС«. Износи се своја гледишта »о положају и улози муслимана у бившој БиХ«, Хаџић и М. Шахиновић Екремов, новинар из Сарајева, »истакли су да су на једној политичкој линији са др Мачеком... за потпуну аутономију муслимана и њихово удруживање на верској и националној бази«. Изабран је и одбор на челу с трговцем Салчиновићем, »који ће ступити са Хрватима – католицима ради састава заједничке листе бивше ХСС у општини зеничкој«.¹⁹⁾

Скупови што су их одржавали Хаџић, Хаџићоман, I Џњак и још неколицина опонената политике ЈМО више су били потврда њихове активности него знак неког престројавања међу Муслиманима. Релативно мали одазив (број учесника тих сеанси ријетко је досицао неколико десетина), уска база врха – три четири човјека, од којих »spiritus movens«, А. Мечућ, није ни прелазео праг куће у Тешњу – примјетно суздржан однос др Мачека и препуштање иницијативе у акцијама домаћим снагама, битно су утицали на токове припрема за организационо устројство Хаџићевих присташа.

Бројни догађаји у другој половини 1936 – посјет Хаџића и Хаџићомана Мачеку (у Купинцу 24. августа)²⁰⁾, агитационе активности у Босанској крајини, Посавини и источној Босни, припреме и учешће на општинским изборима²¹⁾, као и негативан став кнеза Павла према Мачековим приједлозима за рјешење хрватског питања (8. новембар), утицали су на то да је у Мачековој и Хаџићевој ближој околини, ипак, sazрело увјерење да се конституира нова грана ХНП-а, па су у Загребу »око 50 изасланика наших муслимана из свих котарева Босне и Херцеговине«, након вијећања, »основали муслимански огранак хрватског сељачког покрета, као саставни дио хрватског сељачког покрета«, с предсједником Х. Хаџићем.²²⁾ (спец. Т. И.).

19. Иб., (Ф/21); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 1. 11. 1936.

20. »Муслиманска свијест«, бр. 26,3 од 10. 10. 1936.

21. Влада је у цијелој земљи провела општинске изборе у дужем временском периоду од 27. септембра до новембра мјесеца. ХСС је добила 15,5%, Удружена опозиција из Србије 11,1%, а ЈРЗ 60,4% гласова – »Правда« 43,1 од 13. 11. 1936; Вид. »Упуте новоизабраним начелницима и општинским одборницима изабраним на дати ХСС« – Архив Југославије 37-12 од 25. 11. 1936.

22. »Хрватски дневник« 172,6 од 12. 11. 1936; Иб., »Рамазанска одлука Муслиманске организације« – АБХ КБУДБ 1937/Пов. Д. 3., 1546.

Чињеница да »вијећници« нису нигдје, никад и ни од кога бирани, него да су се нашли у Загребу као »истомишљеници« је од посебног значаја и у процјењивању свега што ће доцније да слиједи, па је стога треба посебно респектирати. Вијећници су 11. новембра 1936. усвојили »Рамазанску одлуку Муслиманске организације« трећи по реду програмски докуменат Муслимана Босне и Херцеговине Хацићеве оријентације.²³⁾ У њему су поновљена темељна одређења опозиционо настројених Муслимана прохаесесовског одређења – да они у Босни и Херцеговини треба да буду »на окупу«, а та БиХ »цјеловита и аутономна«. Након тираде против свих оних који су у име Муслимана ушли у владу, ступали у ЈРЗ, одобравали устав из 1931. услиједно је критички напад на спахнновце што су кумовали укинућу муфтилука, донијели нови закон о Исламској вјерској заједници и починили низ других, по Муслимане судбоносних грешака.²⁴⁾ За појаве и процесе које пратимо од посебног је значаја посљедња тачка поменутог документа која се односи на одлуку »о ступању у најтјешњу сурадњу са Хрватском сељачком странком као посебна муслиманска организација под опћим народним водством Дра Владка Мачека.«²⁵⁾ (спац. у тексту, подвукао Т. И.).

Начелно и крајње формалистички темпирао, без ичега конкретног покушало се, окупљањем бројем незнатне групације Муслимана у БиХ, коју су водиле наглашено прохрватски оријентирани појединци, трасирати дјелатност са водством једне велике грађанске странке, национално уско усмјерене и организиране.

Од оснотка водећи кругови Х(П-Р)СС испољавајући одређене претензије ка Босни и Херцеговини, национално усмјерени према Хрватима, у напорима за рјешење хрватског питања »споразумом« руковођени апсолутизацијом принципа »већине«, сада надамак циља, предвођени Мачеком, видјели су у новоформираној политичкој групацији додатни стимуланс за досезање »већине«.

Исте вечери изабран је шири одбор од 60 и ужи од 20 чланова, те извршни од 4 члана (поред Хацића, Мешиха чланови су му били: Дервиш Омеровић, адвокат из Жепча и Дерво Хациоман, службеник из Загреба). Испред овог потоњег одбора Адемага Меших је предао Мачеку писмену представку у име »делегата« Муслимана БиХ, понизно и молећиво тражећи од Мачека да новоформираног огранак »као наш хрватски народни вођа уз оне муслимане који су већ организовани изравно у Хрватску сељачку странку« прими »у најтјешњу сурадњу као саставни, макар – према приликама и потребама – посебно организовани дио хрватског сељачког покрета.«²⁶⁾

23. АБиХ КБУДБ, 1937/Пов. ДЗ, 1546 (Ф/5).

24. Архов Југославије 14-27, (Ф/512);

25. АБиХ КБУДБ, 1937/Пов. ДЗ., 1546 (Ф/5).

26. Као биль. 25.

Све што су тог 11. новембра 1936. урадили »делегати« неумитно се одразило не само на дјелатност, него и његову судбину. Избор мјеста оснивања, партнера, стила рада, карактер том приликом испољених односа имао је за последицу потпуну овисност од вође и водства ХСС-а, односно покрета. Истина, оснивачи »огранка – организације« истицали су као основни циљ аутономију, али се њено остварење, односно »задовољење тих посебних интереса... босанско-херцеговачких муслимана – Хрвата« претпостављало кроз остварење општинских циљева ХНП-а. Оно што су тражили (ослон, подршку, третман, макар као »дијела« ХНП-а), то су Хаџић и делегати начелно »добром вољом« др Мачека и добили – и ништа више. У одговору, предсједник ХСС-а је у свом стилу вјешто избјегао оно најважније – јавно признање захтјева за остварење аутономије Босне и Херцеговине једноставно није ни помињао. Остајући досљедан циљевима свеукупне дјелатности ХСС-а, организација ХНП-а, тј. покрета у цјелини, окупити све што »хрватски мисли и осјећа« – испољавало је диспозицију Страике и своју лично само за оне дјелатнике који су се директно везивали за ХСС, или су дјелатношћу били на линији програмских опредјељења ХНП-а. Више је него јасно шта је произилазило из става да оснутац »огранка« – »организације« оних Муслимана који су тражили подршку од Мачека, ХСС »не ће сметати оној браћи Хрватима – Муслиманима који су већ ступили или кане ступити изравно у ХСС«. ²⁷⁾

За објективну процјену активности МО ХСС од почетка 1937, треба имати на уму чињеницу да иије имала писаног програма ²⁸⁾, нити статута. Разлике у гледиштима њених оснивача и оних који су је подржали могле су само да се наслућују на темељу обострано испољених диспозиција приликом конституирања. Акције што их је организирао ужи одбор на челу са Хаџићем изводиле су се све чешће под фирмом »Муслиманске организације ХСС«, а не »огранка«.

Ни са формалиоправне, нити практично дјелатне стране не би било оправдано дефинирати ни сводити ову, у ширим размјерима малобројну и неутрицајну политичку групацију под појам страике, јер она то фактички није ни била. Потврђивало се то на различите начине: кроз дневнополитичку праксу саме »Муслиманске организације«, њен положај међу босанскохерцеговачким Муслиманима, однос осталих политичких фактора Муслимана Босне и Херцеговине и третман њен од стране ХСС-а, дотично др Мачека.

27. АБХ КБУДБ, 1937/Пов., ДЗ., 1546 (»Рамазанска одлука Муслиманске организације«).

28. Водећи људи »Муслиманске организације ХСС« до чина конституирања објавили су три, а у наредном још пет програмских докумената. Битно за та документа је да су формулирана на темељу потреба дневно-политичке праксе, тј. да нису они диктирани догађајем од важности за огранак, него су били диктирани од случаја до случаја, тј. мање или више важног догађаја што га је наметала текућа стварност.

Већ ноле прва значајнија акција након конституирања то је практично и потврдила. Начин на који је сазван поузданички састанак, став према ономе због чега се састало »45 лица из разних срезова Босне и Херцеговине«, као и однос према Мачеку, само је потврђивао одсуство утемељености новостворене организације у средини и народу које је требало да представља. Скуп је заказан због незадовољства »Муслиманске организације« тек усвојеним законом о Исламској вјерској заједници (уставом). Опредјељење већине Муслимана БиХ за политички курс ЈМО само по себи дезавуирало је водство »Муслиманске организације«, а и оно, свјесно своје немоћи наспрам кандидата ЈРЗ-е на листама за вакуфске изборе, отклонило је учешће ако на њима буду чланови политичких странака. »Резолуцијом муслиманске организације«, коју је по овлаштењу присутних израдио сам Хаџић, њени чланови, као и потенцијалне присташе, обавјештавани су да она »не жели ни на који начин сурађивати на страначкој подлози у чисто вјерским опће муслиманским стварима...«²⁹⁾ На директан начин искључивано је евентуално супарништво на партијској основи, чиме је, пак, индиректно негиран и страначки карактер саме МО ХСС-а. Осјећај да се, у цјелини гледано, та организација не може реално ослонити на шире слојеве муслиманског народа потенцијала је, не само код оснивања него и у првим акцијама зависан однос *vis à vis* председника ХСС-а, односно вође ХНП-а.³⁰⁾

Агилни чланови ужег одбора МО ХСС-а (Хаџић и Шуљак) настојали су да анимирају Муслимане из Херцеговине, не села, него градова, и то највећих, као Мостара и Требиња. Практично, ипак, нису то биле акције које би имале за посљедицу ангажирање ширих слојева. Више су остајале у домени жеља да се агитацијом обавијесте пријатељи о политичкој ситуацији,³¹⁾ активностима Муслимана пристаца ХНП-а, растумачи и приближи његова идеологија.³²⁾

Појаву и дјеловање »МО ХСС« треба проматрати не само у контексту њене перманентне супротстављености политичком курсу др Спахе, ЈМО и ЈРЗ, него и наспрам политичке оријентације оних појединаца и група међу босанскохерцеговачким Муслиманима који су директно били укључени у редове ХСС-а.

Некако у исто вријеме кад је и Хаџић организирао скуп у Сарајеву, крајем јануара 1937, бањолучка котарска организација ХСС-а је изрази-

29. Историјски архив Сарајево, Фонд Спахе Фехима, 39/1937 – »Резолуција Муслиманске организације«, штампана као летак, због своје садржине и оптужби водства била је забрањена – АБиХ КБУДБ, 1937/Пов. ДЗ., 1882.

30. У телеграму Мачеку »са договора муслиманске организације хрватског сељачког покрета« стајало је да му »изасланици свих крајева Босне и Херцеговине« изражавају »као свом опћем хрватском народном вођи непоколебиву вјерност и крајњу издржљивост у борби за пуну слободу крајева и дијелова хрватског народа«. АБиХ КБУДБ 1937/Пов., ДЗ., 510 (Ф/3); Управа полиције – КБУДБ од 1. 2. 1937.

21. »Југославенски лист 55,3 од 5. 3. 1937.

32. Иб., 64,3 од 17. 3. 1937.

ла признање Муслиманима тог подручја због њиховог учешћа на општинским изборима.³³) На конференцији у Бањој Луци (28. марта 1937) потврђено је одређивање Муслимана Босанске крајине и прикључење ХНП-у »из чистог хрватског родољубља«, испољено на општинским изборима. Ту манифестацију »хрватске сељачке свијести« канили су да потврде организовањем »похода председнику др В. Мачеку представника села и котарева Врбаске бановине« (25. април 1937), а кратка резолуција требало је да буде разрађена на манифестацији у Загребу, »пригодом предаје адресе.«³⁴)

Група од око 600 изасланика Муслимана »из разних крајева Босне, а највише из некадање Старе Хрватске,³⁵) предвођена заступником ХСС-а Месудом Куленовићем, посјетила је тог дана Загреб. Изјава коју је дас пред др Мачеком од посебног је значаја за Муслимане организоване у ХСС, Хаџићев »огранак« и саму ХСС. Акцептирајући хрватско питање и »као питање наше« тј. »муслиманских Хрвата«, изјавио је да они »неће никаквих посебних организација, него једино хоће да припадају чисто хрватској народној организацији.«³⁶) Очито, Куленовићева изјава испред Муслимана организованих у ХСС односила се посредно на тек основани »Муслимански огранак – организацију«. Скуп у Загребу присуствовали су, поред Ф. Чондрића, А. Кошутића, Пернара, и Јаков Јелашић, те др Мачек. Секретар и председник ХСС-а, сваки на свој начин, изразили су становиште Странке према активностима и улози МО ХСС.

Јелашић је, нашавши се између Муслимана организованих у ХСС и оних у МО ХСС, бранећи политику »већине« заступао јединство »католичких Хрвата« и »Муслимана – Хрвата«. Индикативно и значајно за овај тренутак и наредни период јесте то да др Мачек, иако два пута узимајући ријеч у Соколани, ниједанпут није споменуо Муслимане организоване у МО ХСС, а ни статус Босне и Херцеговине у склопу рјешавања хрватског питања. Да ли је у том иступу дошао до изражаја општи став према врбаској бановини³⁷) требало је да потврди будућа активност свих поменутих актера. Засигурно је ова манифестација Муслимана међу мачековцима тумачена као акција великог броја приврженика политике

33. Адемага Меших и дописник »Јутарњег листа« из Бање Луке, са још неким агитаторима из Сарајева, повели су септембра 1936. »међу муслиманима врбаске бановине одлучну кампању за политику дра Мачека. Лансирана парола да »добар део Босанске Крајине треба да се присаједини Хрватској« наилазила је наводно на повољан пријем међу ранијим присташама политике др Спахе »међу којима нешто није у реду« (општина Врпоље – кључки срез). АЈ 37-12, стр. 5.

34. АЈ 37-14.

35. »Слободни Дом«, 18,6 од 29. 4. 1937.

36. Архив града Загреба; савска бановина – Управно одјељење II 1937/Пов., ДЗ., 11938.

37. У једној прилици након неколико мјесеци у вези са држањем Спахе, Мачек је, поред осталог, рекао др Трумбићу: »Нама је највише (стало – м.о.) до врбаске бановине...« Збирка Трумбић – биљ; од 19. 9. 1937.

ХНП-а, који су дошли у »бијели Загреб у име тисућа и тисућа муслиманских сељака« – »босанске Хрватске«.³⁸⁾

У активностима што их је организирила МО ХСС био је веома присутан став да се у свакој прилици нагласи оријентација ка ХСС – ХНП-у, Мачеку лично – везивање своје судбине за судбину хрватског народа у цјелини. С друге стране, унутар тзв. Мачековог круга, таква оријентација је без икакве непосредне подршке, па чак и вербалне, дочекивана доста незаинтересирано. Очито, водство ХСС-а, је све оио што је, произишло из извјештаја и оцјена о састанцима МО ХСС, њиховом броју и »расположењима учесника« доживљавало као испуњење својих планова. Свјесно да се огромна већина Муслимана и даље држи Спахе и ЈМО, мирило се с чињеницом да је добитак за ХНП представљао саки нови присташа ХНП-а из редова МО ХСС, који је слиједио курс што га је са истомишљеницима заговарао Хацић. Бројним састанцима МО ХСС не присуствује нико испред ХСС-а, а скупови ХСС-а одржавани су чешће без учешћа људи из МО ХСС. Одговор на питање – зашто је однос између ХСС-а и МО ХСС био такав добрим дијелом налазио се и у ставовима обје стране према сплету проблема који су једног дана требало да чине садржај разговора око »споразума«.

За разлику од до краја недефинираног става водства ХСС-а о мјесту Босне и Херцеговине у рјешењу хрватског питања, односно хрватске државе у преуређеној Југославији, водећи кругови МО ХСС су од почетка упорно истрајавали на визији Босне и Херцеговине као аутономне јединице преуређене државе. У слиједу не баш бројних важних догађаја, споразум што су га 8. октобра 1937. потписали СДК (СДС и ХСС) и Удружена опозиција био је и те како значајан за ангажман чланства и изазован за експлицирање ставова водством МО ХСС по питању »сређивања... међусобних односа...«. Непосредно након утаначења акта од 8. октобра, Хацић је у Зеници обавијестио пријатеља о склопљеном споразуму и »сам био обавештен о гледишту зеничких муслимана Хрвата...«³⁹⁾ На политичкој конференцији МО ХСС у Сарајеву (31. октобра 1937) међу 150-250 присутних делегата из разних крајева Босне и Херцеговине није било нико испред ХСС-а. Хацић се упустио у детаљнију анализу узрока »формирања присутне групе«, па тек онда прешао на »читање текста споразума између СДК и Удружене опозиције освјетливши га са разних страна.«⁴⁰⁾ Том приликом усвојена резолуција могла би се, због садржаја своје четри тачке, сматрати као четврти програмски докуменат МО ХСС. По већ устаљеној навици и ова је у првим дјелима тачкама по-

38. Тако је писао Иван Бегич, предсједник приједорске ХСС у »Слободном Дому« бр. 20,3 од 13. 5. 1937. Чланак »Хрватска народна мисао у босанској Хрватској« у цијелости је цензуриран у бр. 21. од 14. 4. 1937.

39. АБиХ КБУДБ 1937/Пов., ДЗ., 5404 (Ф/2); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 11. 10. 1937.

40. »Конференција муслиманских присташа бивше ХСС« – »Југославенски лист« 258,3 од 2. 11. 1937.

нављала ставове из ранијих сличних докумената. Трећом тачком изражавала се подршка споразуму од 8. 10. 1937, од стране МО ХСС. Четвртом тачком су се сљедбеници политичког курса МО ХСС позивали да »одлучно ступе у крило потписника тога споразума« од 8. 10. 1937.

Без обзира на обострану априорну заинтересованост ХСС за МО ХСС и ове групе Муслимана из БиХ за ХНП, и тијек догађаја, посебно питање уређења земље (а у том контексту рјешење хрватског питања и проблем аутономије Босне и Херцеговине), имао је за бит њихових односа посљедицу да је међу њима све више био уочљивији непремостиви јаз него очекивана подударност ставова и активности. Иако се од стране водства ХСС-а у погледу уређења земље још трагало за »формулом« – одређивање за цјелину државе и федеративни концепт било је константно. Са више одрешитости се одбацивало унитаристичко рјешење, а са мање јасноћа се заговарале форме заједничке државе. Кроз ове дилеме сагледавани су и односи међу Хрватима и Муслиманима у БиХ, који су били ван редова ХСС.⁴¹⁾ Супротности које су код обје странке биле присутне од оснотка МО ХСС због дијаметралних, а никад досегнутих крајњих циљева дјеловања, у суштини оба водства покушавала су превазићи повременим заједничким, очито форсираним симултаним иступима. Нимало не случајан примјер са подручја Зенице је типичан. Оно што је чинио иницијативни и агилни Хацић било је очито неефикасно, посебно начин којим је настојао да покрене евентуалне сљедбенике. Покушавао је то преко локалних истомишљеника.⁴²⁾ На конференцији »Хрвата – католика« и Муслимана (20. 2. 1938)⁴³⁾ подржавајући у име МО ХСС споразум од 8. октобра, није пропустио прилику да га, тако рећи услови захтјевом за аутономијом Босне, истовремено наглашавајући и посебност организације којој је стајао на челу. Напори организатора да покојим заједничким скупом код својих сљедбеника створе утисак о усаглашености дјеловања разводњавали су се, да се не каже и дезавуирали у основи различитим прилазима основном питању статуса Босне и Херцеговине. Зорна потврда тих разлика, које нису могле да буду ни ублажене

41. Израз тих односа било је стање на зеничком подручју, карактеристично за обје стране тог процеса. У извјештају банској управи дринске бановине од 2. 12. 1937. стајало је да »у својој акцији Хрвати много полажу на муслиманску интелигенцију, која је... васпитана у хрватском националном духу«. Без обзира на карактер званичног извора и његову диспонираност за службени политички курс, значајна је оцјена активности Хацића »који настоји да Муслимане придобије за програм др Мачека«; »... овакав покрет и акције осуђени су на неуспјех, јер готово сви Муслимани стоје привржено и непоколебљиво уз странку ЈРЗ и њеног вођу дра М. Спаху...« – АБиХ КБУДБ, 1937/Пов., 4019 (Ф/11).

42. Крајем јануара, у стану помињаног Исмета Салчиновића настојао је да »окупи што више Муслимана око покрета дра Мачека«. Зацијело вођење» невезаних разговора, у правцу давања потребних обавјештења, инструкција о даљем држању и раду муслимана присталица дра Мачека« било је недостатно. – АБиХ КБУДБ 1938/Пов., 376.

43. АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 715.

тим, »pro foro externo« приређиваним јавним заједничким иступима, јесте негативна реакција Хрвата зеничког подручја.⁴⁴⁾

Поменути примјери нису били продукт ни случајности времена, ни простора. Понашања и односи међу овим факторима на тлу Босне, како је вријеме пролазило и како су се догађаји низали, практично су потврђивали да упркос надама и жељама које су полагане у корисне ефекте привлачења присташа МО ХСС на платформи дјеловања др Мачека, стварне, истинске сарадње међу њима нема⁴⁵⁾ и да је није ни могло бити због ограничености циљева којима су тежили људи што су их водили. Тешкоће око сарадње Хрвата са опозиционо настројеним Муслиманима Босне и Херцеговине биле су потенциране и јазом између оних Муслимана који су слиједили МО ХСС и оних укључених у редове ХСС-а. У Зеници се на састанку Муслимана присташа »бивше« ХСС (20. 2. 1938) врло различитог друштвеног статуса и из различитих средина говорило »о потреби реорганизације муслиманског народа и његовој сарадњи са др Мачеком«. ⁴⁶⁾ Упућеност једних на друге чинила се могућом док се од те сарадње наслућивала обострана корист, али када је требало улазити у конкретне аранжмане, онда је на видјело избијао ускопартијски или групни интерес. Нетом одржани општински избори на подручју Дувна изазивали су, нпр. реакцију баш оних Муслимана »опозиционалаца« који су очекивали од тамошњих »католичких представника« спремност на сарадњу око заједничких иступа на изборима, постављања листа и истацања кандидата. Десило се оно што није било за очекивати, с обзиром на начелну и декларативну спремност водства МО ХСС и ХСС-а. Званични представници ХСС у Дувну »нису хтјели ни чути о том да који муслиман – Хrvat дође на листу, него су тражили да муслимани без икаквих услова гласају за ту, не може се рећи хрватску него католичку листу«. Представници ХСС су, према тврдњама »Муслиманске свијести«, дотично Мунира Шахиновића, били толико упорни до краја »мада им је било јасно да без муслимана не могу побједити листу ЈРЗ«. ⁴⁷⁾ Без обзира на врло изражену и присутну политичку конотацију јавног дјеловања припадника и МО ХСС и ХСС, иманентно њиховом личном и колективном бићу било је и присуство вјерског фактора. ХСС-овци су га, макар и кроз призму »Муслиманске свијести« практично потврдили. Ово гласило писањем, а »Обзор« коментарима жељели су да покажу »да један дио

44. Према оцјени начелства зеничког среза »... сами Хрвати нису одушевљени за покрет професора Хаџића јер овај тражи потпуну аутономију Босне и Херцеговине, у којим би покрајинама бројно јачи муслимани дошли до изражаја на штету Хрвата католика, поред тога што ове тежње не би ишле у прилог федеративним тежњама какве замишља др Мачек« – АБиХ – КБУДБ 1938/Пов., 848 (Ф/30); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 2. 3. 1938.

45. На конференцији ХСС у Сарајеву (18. 4. 1938) др Шутеј није ни поменуо МО ХСС, на ко је истој присуствовала неколицина Муслимана »Присташа Хаџије Хаџића који стоје уз покрет др Мачека« – АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 1497 (Ф/3-4); АЈ 37-34.

46. АБиХ КБУДБ, 1938/Пов., 848 (Ф/3); КБУДБ – МУП од 10. 3. 1938.

47. »Југославенски лист«, 13,3 од 16. 1. 1938.

босанскохерцеговачких Муслимана премда је хрватског поријекла нема још хрватског народног осјећаја, барем не живог и потпуно израженог осјећаја«.⁴⁸) Поменута проблематика заокупљала је и оне који су за национално и политичко опредјељење Муслимана БиХ били посредно заинтересирани, како на српској⁴⁹), тако и хрватској страни. Бранећи се од приговора с београдске стране да »својата босанскохерцеговачке муслимане за Хрвате против њихове воље«, загребачки »Обзор« је одговарао истом мјером – искључивошћу⁵⁰). Не признавајући да се форсирање хрватског »подријетла« босанскохерцеговачких муслимана у бити не разликује од порицања њиховог хрватског »поријекла«, и једни и други су потврђивали да су и сепаратизам (хрватски) и интегрално југословенство (српско) само супротни полови једне те исте искључиве, беживотне и неодрживе политике према Муслиманима Босне и Херцеговине. Аспекти односа католика и муслимана третирали су и на страницама вјерских гласила⁵¹). Упоредо са својеврсном утилитаристичком политиком коју су према Муслиманима водили прохрватски оријентирани кругови, Хаџић је, с времена на вријеме, са својим сарадницима одржавао поузданичке састанке, држао говоре, организирао агитационе посјете, слао телеграме А. Мешићу, Мачеку. Током маја мјесеца, у друштву са потпредсједником бугојанске општине Тахиром Ђатићем у сврху агитације обишао је и Горњи и Доњи Вакуф, Ошак, Грачаницу, Бугојно и Јајце.⁵²)

Након тих посјета лично је обавијестио Мачека о свом политичком раду, а током два наредна мјесеца, заједно са А. Шуљком, обишао је низ мјеста Посавине, одржавајући политичке конференције (у Брчком, Орашју, Б. Шамцу, Ошаку, Модричи, Лукавцу).

Док су у МО ХСС чињени напори да се организационо прошире и појачају њени редови, међу Муслиманима члановима ХСС дошло је до политичке преоријентације. Почетком августа »процуриле« су прве вијести да Муслимани чланови ХСС из Дервенте, Тешња, Теслића и Бихаћа напуштају њене редове и прелазе у ЈРЗ, о чему је било обавијештено и водство »бивше« ХСС.⁵³) Крајем августа, након поновљених вијести о осипању Муслимана присташа Удружене опозиције, огласио се Хаџић

48. Иб., 116,2 од 18. 5. 1938 (*»Однос Хрвата према муслиманима«*).

49. Понукана написима Мунира Шахиновића (*»позива муслимане да помогну стварању хрватске Босне«*), *»Самоуправа«* је одговарала како је вријеме да *»политичари с оваквим концепцијама увиде, да Босна није тло на коме клија сепаратистичко сјеме«*. Према: *»Југословенски лист«* 186,3 од 10. 8. 1938.

50. Осврћући се на нападе *»једних београдских новина«* *»Обзор«* је писао да идеолози интегралног југословенства порицањем хрватског поријекла *»босанскохерцеговачких Муслимана желе успорити ток њиховог националног освјешћивања. Таквим тврђењем... потврђују... да је њихова идеологија само плашт за спровођење хегемонистичких циљева«* – *»Југославенски лист«* 211,2 од 8. 9. 1938.

51. Вид. *»Католички тједник«* 9,4 од 27. 2. 1938 (*»Католици и муслимани«*).

52. *»Југославенски лист«* 121,3 од 24. 5. 1938.

53. Извор тих информација било је београдско *»Време«*, а разлог увредљиве изјаве коју је др Љубичић изрекао на збору у Плехану – *»Југославенски лист«* 180,3 од 3. 8. 1938.

демантијем да »не постоји никакав случај г. Адемаге Мешиха«, па »нема ни трага неком расцјепу нас Муслимана присташа УО уопће и хрватског сељачког покрета напосе«. Ту оцјену покушавао је поткријепити тврдњом да су присташе МО ХСС »потпуно јединствени« у смислу свих досад најважнијих закључака огранака ХНП-а од 27. 12. 1935, 11. 11. 1936, 8. 10. 1937. и 30. 10. 1937.⁵⁴) У том духу агнтирао је у низу мјеста источне Босне (Вишеграду, Горажду, Чајничу, Фочи, Устипрачи). Том приликом позивао је »муслимане да остану Хрвати и приступе ХСС«.⁵⁵) И један и други став подударао се са интенцијама политичког курса др Мачека и циљевима ХНП-а.

Симптоматично, након краћег времена поново у режији »Времена« – из Бање Луке је јављено да се »у редовима б. ХСС опет појавио јак расцјеп међу муслиманском групом присталица«. Овај пут је као »расколник« наспрам Хаџића сигнираи Месуд Куленовић. Биле су то, у ствари, старе чарке између оних Муслимана који су већ као чланови ХСС дјеловали унутар ХНП-а и оних који су самоорганизирањем сопствених редова гајили наде у остварење својих циљева искључиво ослоном на ХНП. Због испољених неусаглашености које нису обећавале јединствено дјеловање на платформи циљева ХНП-а, средином септембра 1938. требало је да у Бањалуку допутује делегат др Мачека у »намјери да расправи ове несугласице«. Потребу таквог корака потенцирале су вијести да је у Тешњу, Добоју, Бихаћу, Маглају и Дервенти »велики број муслимана присталица бивше ХСС приступио у ЈРЗ«.⁵⁶)

Докуменат »Темељне тежње муслиманске организације«⁵⁷) штампан 15. септембра 1938, дијељен њеним присташама на конференцијама и разашилан поштом појединцима, изазвао је нове сукобе. Не садржавајући ниједан нови програматски моменат, понављао је ставове из ранијих пет програматских аката са израженом теиенцијом критике политике др Спахе. Та чињеница, као и позивање њених аутора (Хаџића и другова му) на др Мачека, произвела је реакцију народног посланика Нурије Поздераца, из које се може назрети степен утемељености МО ХСС у Босанској крајини и Босни уопште.⁵⁸)

Распис нових парламентарних избора (10. октобра за 11. децембар 1938) изазвао је појачану активност у свим политичким срединама, па и у крилу МО ХСС. Већ 12. октобра, Хаџић, поред одбора, шаље распис и појединцима дилем Босне и Херцеговине. Биле су то уобичајене упуте око припрема за изборе (прегледање и преписивање бирачких списка), али је у овом случају, за сагледавање стања око МО ХСС, карактерис-

54. ИБ., 201,3 од 27. 8. 1938.

55. АБНХ КБУДБ 1938/Пов., 3812; »Југославенски лист« 209,3 од 6. 9. 1938.

56. »Југославенски лист 220,3 од 18. 9. 1938 («Расцјеп међу муслиманима присталицама б. ХСС«).

57. АБНХ, Хрватско културно друштво »Напредак« (Ф/59).

58. »Југославенски лист 234,3 од 5. 10. 1938. («Народни посланик Н. Поздерац о агитацији групе Х. Хаџића«). Убрзо је услједио Одговор Нурије Поздераца – АЈ 14-27-70-259.

тично наглашено уфање у појединце. Начин на који су обављене предизборне припреме индиректна је потврда (не)утемељености МО ХСС. Одређена, у дотичном мјесту познатија, утицајнија личност, за коју се знало или засигурно претпостављало да симпатизира са Хаџићевим курсом, била је анимирана с циљем да се око активности договори са истомишљеницима. Заједнички је требало, нпр. одредити изасланике на тај и тај састанак.⁵⁹) Изненађујуће брзо након расписивања избора, већ 16. октобра, Хаџић и Хаџиоман посјећују у Загребу Мачека и упознају га са изборним питањима, међу осталим и о истицању кандидата. Ако је тако урађен посјет вођи ХНП изненађивао, онда је заказивање шире конференције представника МО ХСС у Сарајеву 20. октобра могло да изазове чуђење, али само код недовољно упућених у позицију МО ХСС. Наглашена брзина потеза које су чинили Хаџић и његови најближи сарадници била је само одраз *ad hoc* вођене политике у којој се, малтене, све знало унапријед: ко, шта и с ким може и треба да ради. Ни на другој страни, у водству ХСС, дотично ставовима Мачека, није се дало наслутити да би се ишта битно могло да промијени. Након што је стотињак присутних у Сарајеву расправљало о постављању засебних листа, одређивању кандидата и њихових замјеника⁶⁰), услиједио је поновни одлазак Хаџића на реферирање Мачеку у Загреб. Упорно понављање темељних одредница програмских аката МО ХСС и опредјељења за сопствене листе кандидата у претежном броју срезова Босне и Херцеговине само је увјеравало Мачека и оне не тако бројне Муслимане укључене у ХСС да наставе са толерантним односом према активностима Хаџића и со., ни на који начин не укључујући се директно у њих. Листе МО ХСС истакнуте су у 34 среза (од укупно 55), те у два града: Сарајеву и Бањој Луци. Да су односи између ХСС и МО ХСС били априорно дефинирани осјећало се у Херцеговини од старта предизборних припрема. Наиме, десетак дана од расписа избора незванично се јављало да »бивша ХСС неће истицати нити једног кандидата муслимана у Херцеговини«. По повратку »представника б. ХСС«, др Смољана, из Загреба је лансирана вијест да ће се у Херцеговини истицање кандидата обавити по »интенцијама дра Мачека«. Практично је то значило да ће ХСС у мостарском срезу кандидирати »прокушане« личности, тј. исте оне који су и раније заступали ХСС – др Смољана и Марка Сутона.⁶¹)

59. Обраћајући се у низу мјеста летком »Драгом пријатељу!« Хаџић им препоруча да ако не постоје одбори одмах сазову »неколико повјерљивих и озбиљних наших истомишљеника, па се с њима договорите о свему« (Историјски архив Сарајево), фонд Фехима Спахе, 329.

60. Из летка »Кандидати Муслиманске организације« (АБиХ КБУДБ 1938/Пов. ДЗ., 7030) види се да је кандидациони одбор МО ХСС на својим листама поставио укупно 66 лица. Податак да је један број истакнутијих чланова МО ХСС (Хаџић, Шуљак, Хаџиоман и др.) био активан и два пута указује на мали избор и својеврсна је потврда степена утицаја МО ХСС на шире кругове Муслимана. О структури њених кандидата вид. код Гачића о.п., 119-120.

61. »Југославенски лист« 251,3 од 25. 10. 1938.

Заједничке листе ХСС и МО ХСС постављене су у оних седам средова у којима МО ХСС није могла да постави своје кандидате. Стално понављани захтјеви за аутономијом могли су да буду привлачни за већину Муслимана опозиционо настројених према ЈМО и др Спахи, али инсистирање водства МО ХСС на хрватству Муслимана толико је дјеловало одбијајуће међу њима самим да су изгледи за њено бројчано јачање били минимални.

Већина муслиманског становништва, колико је била прожета вјерским осјећањима, толико је здушно слиједила др Спаху. Упорне тврдње »да су муслимани у Босни били Хрвати и да су сада Хрвати, јер да су од рођења такви« (sic!) и понављање позива народу »да гласа за Др Мачека уз којег су највећи српски политичари« изазивали су међу Муслиманима, на које су Хаџић и његови сљедбеници рачунали, супротан ефекат од очекиваног.⁶²⁾

Анализа предизборних иступа водства МО ХСС указује на још два врло значајна момента. Ни након двије године дјеловања ова групација није имала свој писани програм.⁶³⁾ Био је то, и поред пет-шест издатих програмских докумената, разлог да се на предизборним састанцима и даље наглашава ријешеност водства »огранка« да своју перспективу види у ослоњу на Мачека и покрет којем је он био на челу. Скупови што су их организирали Хаџић и његови сарадници одржавали су се као конференције, састанци »муслиманског огранка«, рјеђе »крила« ХСС.⁶⁴⁾

Кандидати и замјеници листâ МО ХСС имали су исти третман код банских власти. Срески начелници су у рубрици »политичка припадност« наводили да се радило о »крилу ХСС Хаџије Хаџића«.

У предизборној активности на тлу Босне међу Муслиманима су се појављивале групације које се у главним тачкама програма нису разликовале од МО ХСС (осуда политике ЈМО и ЈРЗ, критика Закона и Устава ИВЗ, захтјев за аутономијом БиХ итд.), али су ипак одабрале друге партнере.⁶⁵⁾ Додали ли се томе да су, изузев контакта водећих личности МО ХСС и ХСС, примјери сарадње на терену били права ријеткост,⁶⁶⁾ да др Мачек и даље није ни спомињао МО ХСС, логично је што су кандидати

62. АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 4836 (Ф/1); Начелник среза Брчког – КБУДБ од 8. 11. 1938.

63. АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 6282.

64. Вид. извјештаје из Брчког, Сарајева, Бугојна итд. АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 4836 (Ф/1); »Југославенски лист« 276,3 од 23. 11. 1938; Иб., 279,3 од 26. 11. 1938.

65. Једна од таквих, очито малобројних скупина била је она око Мујаре Мерхемића који је у име своје листе летком »Браћо Муслимани!« позивао бивше посједнике да се одредје за листе »Удружене опозиције – Архив Газн Хусреф-бегове библиотекe, Инв., бр. 3717 – Гачић, о.ц., стр. 18.

66. У току двомјесечне предизборне активности такав, рекло би се, усамљен случај десно се у Сарајево 27. новембра, када је др Иван Субашић, кандидат ХСС за град Сарајево, одржао конференцију са члановима ХСС и присташама МО ХСС.

МО ХСС незванично добили не више од 7000 гласова.⁶⁷⁾ И док је ХСС, што се тиче броја гласова, досегла максимум, МО ХСС је получила миноран резултат. Компарирани из било ког угла куглице спуштене у кутије МО ХСС свједоче само једно: овај »огранак« или »грана« или »крило« ХСС баш ничим није могла да понесе епитет респектабилног политичког фактора. Без програма, гласила, чвршће проведене организације, утемељеност у бази чланства, у компликованој политичкој игри тадашњег политичког живота Босне и Херцеговине нашла се и зауставила на разини тоталног аутсајдера. Не само као једна од више организација ХСС, односно ХНП-а, него и по угледу својих најистакнутијих појединаца⁶⁸⁾ није дала наслутити да би могла имати икакву улогу до епизодне на позорници политичких збивања у Босни и Херцеговини, Хрватској или шире.

Укупан број гласова палих за МО ХСС је крајње занемарљив гледано и из других углова. Међу њима било је у врбаској бановини и Бањој Луци, те у неколико срезова гласова нешто Срба и Хрвата. Није ни за наглашавање, али ни за занемаривање податак да је у неким мјестима гдје ХСС није имала својих листа дио Хрвата дао гласове за МО ХСС. Оно што је, поред скромних резултата дјеловања МО ХСС, одржавало ту алијансу од стране Мачека и ХСС је стварање »рго фога ектерно« дојма да у »договорима«, тј. погађањима око БиХ, како територије, тако и народа, партнери за склапање »споразума« морају, ето да рачунају и са оним Муслиманима оријентираним за курс ХСС, односно ХНП-а, без обзира колики им је број, јер то и они траже, а заинтересирани с хрватске стране с тим се априорно слажу!

Линија Хаџић-Мачек након избора 11. децембра 1938. очито није била више тако »врућа«, као у претходном периоду. Телеграми, дописи, обавијести, посјети Мачеку и ХСС су се прориједили,⁶⁹⁾ па је за неколико наредних мјесеци на тој релацији настало примјетно затишје.

Падом Стојадиновића и формирањем владе Драгише Цветковића у јавности су били све присутнији разговори о преуређењу државе, што је

67. »Југословенски лист« (бр. 300, 2 од 20. 12. 1938 – »Колико је гласало за коју партију?«) објавио је цифру 4.168 гласова. Подаци који се односе на 13 срезова Босне и Херцеговине у којима су Муслимани имали релативну или апсолутну већину за кандидате МО ХСС гласало је 6.259 бирача (Цазин – 2806; Чајнич – 136; Кладањ – 256; Фоча – 99; Тузла – 623; Грачаница – 775; Зеница – 49 – (?); Добој – 151; Зворник – 418; Коњиц – 184; Рогатица – 616; Високо – 78; Жепче – 68.). Врло су индикативни резултати из Високог, Жепча и, нарочито, Зенице. У тим мјестима се по састанцима и говорима чинило да су позиције МО ХСС изузетно јаке, што бројеви у потпуности демантирају.

68. Илустрације ради, Хаџић је у Сарајеву добио 361 глас, Тешњу 396. Д. Хаџићман у Чајничу 136, Кладању 256, а А. Шуљак у Зворнику 418, Гацку 266. Према: Гачић, о.д., 126.

69. Према неким непотврђеним вијестима, 12. и 13. фебруара 1939. неколико истакнутих Муслимана из групе Х. Хаџића требало је да у Загребу посјете др Мачека. »Циљ је састанка претресање питања Босне и Херцеговине у вези решавања хрватског питања« – АБиХ КБУДБ 1939/Пов.. ДЗ., 653; Начелство среза травничког: КБУДБ од 9. 2. 1939.

подразумијавало и промјену статуса Босне и Херцеговине. Очито пону-
кан вијестима да се »... у ова задња два мјесеца много говори о ријеша-
вању хрватског питања« Хаџић се, на њему својствен начин, писмом об-
ратио пријатељима да нешто учине »због наших домаћих, а и због
вањских прилика«. Полазећи од тога да се тим рјешењем »мора дакако
измјенити читаво данашње наше унутарње државно..уређење«, те да би
се том приликом..требало одлучити« о судбини Босне и Херцеговине«,
наглашавао је од каквог је све то значаја за муслимански дио становниш-
тва. Очито је, по њему, и за ХСС и МО ХСС сазрело питање: »хоће ли
Босна и Херцеговина бити уцијело или ће се раздијелити, те хоће ли би-
ти аутономна и у каквом ће одношају бити према другим дијеловима
државне заједнице«. Насловљавајући писма на поуздане и вјерне поје-
динице »лијепо« их је молио да се са »неколико озбиљних наших људи
одмах састану«, о томе поразговоре и »испред себе« пошаљу »некога
овамо у Сарајево 9. IV«. ⁷⁰⁾ Наводно, 65 делегата групе Х. Хаџића одржа-
ли су тог дана састанак и усвојили резолуцију о изборном терору и по-
нављајући захтјев за аутономију Босне и Херцеговине. ⁷¹⁾ Чини се да так-
вог састанка, заправо, није ни било, јер »осим трсјице овдашњих грађа-
на који су... били на црној кафи никога другог није било...«. ⁷²⁾

На терену, појединци заговорници аутономије Босне и Херцегови-
не, потицани преговорима Цветковића и Мачека, користили су сваку
прилику да промичу захтјеве »организације«. Један од таквих, Рагиб
Чапљић, тражио је (14. априла) »овлаштење да у њихово име од надлеж-
них приликом решавања Хрватског питања захтева аутономију Босне и
Херцеговине«. Основа том тражењу била је »јака акција међу босанским
Муслиманима коју води проф. Х. Хаџић«. ⁷³⁾ У водећим круговима ХСС
било је исувише мало разлога за задовољство односом Муслимана Бос-
не и Херцеговине према курсу што га је иницирао »Мачеков круг«. Смје-
на на врху ЈМО – дугогодишњег предсједника Спаху замијенио је др

70. АБиХ КБУДБ 1939/Пов., ДЗ., 1773 (Ф/4).

71. »Југославенски лист« 86,3 од 12. 4. 1939. Докуменат »Аутономничко становниште
Муслиманске организације« истицао је захтјев Муслимана за преуређење државе »у
којем ће Босна и Херцеговина, у историјским границама... бити посебна, са другим
дијеловима државне заједнице потпуно равноправна аутономна јединица са својим
посебним... сабором и са својом посебном томе сабору одговорном босанско-херцего-
вачком владом у Сарајево«. КБУДБ 1939/Пов., ДЗ., 1629.

72. Вичан у представљању приватних контаката (по каванама и становима) као договора
који имају најшире значење и овај пут је на његову иницијативу изашла у »Југосло-
венском листу« нотница о одржаној конференцији »која је донела »важне закључке« у
погледу ријешења Хрватског питања у Босни...«. Фаму коју је створно сам Хаџић о се-
би и дјелатности истомишљеника, позицији огранка разобличио је Министарство
унутрашњих послова дописом КБУДБ од 18. априла. У вези са »састанком« у Сараје-
ву 9. априла »Управа Полиције у могућности (је) да тврди са највећом сигурношћу и
без бојазни да би у томе могла бити демантована« да »није било ни веће политичке
конференције«. АБиХ КБУДБ 1939/пов., ДЗ., 1772 (Ф/4); МУП – КБУДБ од 18. апри-
ла.

73. АБиХ КБУДБ 1939/Пов., 2610 (Ф/1); КБУДБ – МУП од 9. 5. 1939.

Цафер Куленовић – оцијењена је од не тако утицајног Владка Радића као шанса за бољу сарадњу између ХСС и Муслимана БиХ.⁷⁴) у Међуфази преговора између Цветковића и Мачека још једанпут су се огласили представници МО ХСС. Почетком јула усвојен је посљедњи од укупно осам програмских докумената – »Муслимани на окуп«. Ситуиран у контекст актуелног питања уређења земље одражавао је противрјечан положај њених аутора. С једне стране, опетовано се истицало да »сви муслимани одобравају становиште: да се приликом предстојећег преуређења државне заједнице Босна и Херцеговина опет споји у једну и то аутономну јединицу«, а с друге стране су, истина, на индиректан начин, подупирала Мачекова настојања »око преуређења државне заједнице по историјским индивидуалитетима... или на темељу народног гласања (плебисцита)...«. ⁷⁵)

Хацић се, након организационе неактивности која је услиједила послје децембарских избора 1938, крајем августа 1939. упутно у обилазак истомишљеника у дијелу Крајине и средње Босне (Травник, Јајце, Бања Лука, Котор-Варош, Теслић, Тешањ, Добој, Маглај, Жепче, Зеница). Поред политичких потеза који су чињени од стране МО ХСС међу опозиционо настројеним Муслиманима БиХ у циљу јачања њиховог прохрватског одређења, »доказивања« идентичности са Хрватима, напада по упорности аутора и борнираности закључака били су неки написи у тадашњој штампи. Загребачки »Обзор« је, поред популаризирања Хацића као »вође« босанскохерцеговачких муслимана – Хрвата (»што се међу овдашњим муслиманима, а још више Хрватима уопће не узима озбиљно«⁷⁶), објављивао егземпларно ступидне написе са сврхом да докаже тобожњу супремацију католика и муслимана »у односу према припадницима осталих конфесија у Босни.«⁷⁷)

Ефекти у погледу јачања позиција ХСС или ХНП-а били су практично занемарљиви. Мачек и остали из водства никад се у тих четири-пет година нису озбиљно бавили жељама и плановима Хацићевих следбеника из једноставног разлога што су колидирани са њиховим крајњим циљевима. Да не би било забуне: сву ту дјелатност, акционо-политичку и писану квазинаучну, публицистичку – они су толерирали и акцептирали само толико колико је она за редове ХСС – директно и за партнере око склапања »споразума« – индиректно допирносила бројчаном проширивању редова ХНП и учвршћивању осјећаја компактности наспрам свих

74. Иб., Пов., ДЗ., 2779 (Ф/2); Среско начелство у Травнику – КБУДБ од 3. 7. 1939.

75. Архив Гази Хусреф-бегове библиотеке Сарајево, Инв. бр. 3537.

76. АБиХ КБУДБ 1939/Пов., ДЗ., 1772 (Ф/4).

77. Консултирајући радове разних социолога и историчара (Рачког, Томашића, Пилара, Ханџића) М. Хацијахић не заобилази мишљење С. Радића о склоности Муслимана и католика ка агркултури (!). Посебно истичући Радићеву оцјену о томе да је тај дјелучанства развио »обрађивање финијих врста агркултуре, посебно вртларства« Хацијахић је извео закључак да су »споменуте двије вјерске групе на вишем степену културе« него православни (!?) – »Југославенски лист« 208,3 од 3. 9. 1939.

судноника на супротној страни у припремама тог чина. Садржина акта »споразума« Цветковић-Мачек (26. августа 1939) само је званично и формално потврдила суштину стварних односа водства ХСС и њеног »муслиманског огранка«. Стварање Бановине Хрватске и припајање њеној територији 13 срезова (Брчко, Бугојно, Дервента, Фојница, Градачац, Ливно, Мостар, Љубушки, Прозор, Столац, Травник, Дувно, Коњиц), тј. скоро 24% територије срезова, уз очекивање и жеље Мачека да су утврђене границе бановине само привремене, тј. да се територија може само увећати на штету будуће српске административне јединице – чинило је иста таква очекивања и жеље на страни дојучерашњих сабораца МО ХСС – излишном, тј. неостваривим.

На састанку »Муслиманске организације« ХНП-а (3. септембра 1939), с одобрењем је примљен Бледски споразум. Након расправе о »стању и држању муслимана у Босни и Херцеговини«, увојена је резолуција којом се поздрављао иступ др Мачека у Хрватском сабору (29. 8. 1939).

Постојеће дивергенције између ХСС и њеног »муслиманског огранка« још више су продубљене. Мачек и ХСС остварили су »споразумом« дио више деценија актуелног програма, остајући у нади да ускоро слиједи његово дефинитивно испуњење. То је подразумијевало, између осталог, проширење границе Бановине Хрватске босанскохерцеговачким територијалним просторима и укључење »муслиманских Хрвата« као нових присташа ХСС. Резолуцијом »МО ХСС« гајила се нада да ће се »код каснијег коначног споразума рјешават..и питање аутономије Босне и Херцеговине, јер... је и оно остављено засада неријешено...«.⁷⁸⁾

Водећи људи из ХСС и њеног »муслиманског огранка« разилазили су се на овим босанскохерцеговачким просторима не само у начелним ставовима око основног питања – уређења земље, односно статуса територије Босне и Херцеговине и већег дијела њеног становништва (хрватског и муслиманског) него и у погледу дјелатности – ХСС, логично у ових тринаест срезова, а МО ХСС у преосталом дијелу.

На подручју срезова из БиХ који су се нашли у саставу Бановине Хрватске ХСС је интензивирала дјелатност, нарочито међу оним Муслиманцима који су већ били у њеним редовима. Да би за свој курс дјеловања придобила и оне Муслимане који су се заносили реализацијом аутономистичких концепција, др Мачек је за сенатора именовao др Ислама Филиповића, као »представника Хрвата муслимана из бановине Хрватске и изван бановине Хрватске« (подвукао Т.И.).⁷⁹⁾ Ово именовање наслућивало је неке крупне промјене у односима водећих кругова ХСС и МО ХСС. Ионако формалне, везе међу њима, подржаване у правилу од стране Хаџића, његовим елиминирањем могле су само да изгубе и то привидно

78. Иб., 209,4 од 5. 9. 1939.

79. Иб., 257,4 од 29. 10. 1939 (»Др Ислам Филиповић представник муслиманских присташа ХСС«).

обилежје. Искористивши више начелно него практично наклоност дијела босанскохерцеговачких Муслимана за подршку »споразуму« и свему оном што је из њега произлазило, др Мачек и остали челници ХСС схватили су да је »муслимански огранак« одиграо своју улогу. Одлучност те »организације« да настави »борбу за остварење свог аутономистичког програма«⁸⁰⁾ могла је само да увјери Мачеков круг да ни у перспективи те концепције ни на који начин не могу да коегзистирају са пројекцијама ХСС око уређења земље, статуса Хрватске или Босне и Херцеговине. Донедавно латентни, а од »споразума« све уочљивији јаз око начелних ставова будућег дефинитивног статуса Босне и Херцеговине продубљиван је дјелатношћу и ХСС и Хаџићевих »аутономаша«. У крилу МО ХСС још се доста наглашено испољавала прохрватска оријентација, у ствари кокетирање са ослоном на ХНП, ХСС и др Мачека. Оправданост одређена за аутономистичке концепције тражена је управо у корелацији према »интересима Хрвата«.⁸¹⁾

У најближој перспективи ХСС је могла да рачуна на укључење Муслимана у своје редове само из оних средина у којима су њене акције нешто боље котирале: то је била само Цазинска крајина (вид. биљ. 67). Крајем 1939. и почетком 1940. на том подручју је и основан низ мјесних организација ХСС. Карактеристично за те скупове било је то да су њихови организатори слали др Мачеку поздравне телеграме с молбом да се њихова мјеста прикључе Бановини Хрватској, чиме је истовремено и индиректно одбацивана аутономија Босне и Херцеговине.

Осим овог гибања на подручју Босанске крајине, кога је директно иницирала ХСС, међу Муслиманима БиХ се, када је ријеч о њиховом прохрватском одређивању, одвијао вишеструк процес ограничених размјера. Један правац је и даље био усмјераван од стране Хаџића и његових сљедбеника. Непосредно након »споразума« они су наставили дјеловање у готово непромијењеном стилу. На »ужим« састанцима, као у Мостару (средином септембра) »пред неколико пријатеља« Хаџић је пружао обавјештења о општој политичкој ситуацији и посебно значењу тог акта.⁸²⁾ »Турнеја« што ју је предвео средином октобра требало је, за цијело, да буде потврда наставка досадашњег курса МО ХСС.⁸³⁾ Акције Хаџића, Шуљка и Џеме Тановића (почетак и средина новембра 1939. у котаревима централне, источне Херцеговине и Босне) биле су усмјерене

80. Као биљ. 78.

81. На конференцији у Рогатици (30. септембра 1939) Хаџић је упориште за своје виђење БиХ налазио у констатацији »да ако Хрвати имају своју аутономију, онда треба и Босанци, без обзира на веру да имају своју обласну самоуправу или аутономију...« АБиХ КБУДБ 1939/Пов., ДЗ., 3996 (Ф/1).

82. »Југославенски лист« 223,4 од 21. 9. 1939.

83. У току 10-дневног боравка у Загребу и Београду учинио је посјет првацима ХСС: у Загребу потпредседнику ХСС А. Кошутићу, тајнику ХСС Јурају Крњевићу, бану Шубашићу и »многим другим истакнутим представницима хрватског јавног живота«. У Београду се састао са председником Мачеком и хрватским министрима (Шутејом, Смољаном, Андресом и Торбаром). – »Југославенски лист« 252,4 од 24. 10. 1939.

у правцу реорганизације старих и оснивања нових одбора МО ХСС. На састанцима у низу градова (Коњицу, Мостару, Чапљини, Билећи, Фатници, Фазлаглића-Кули, Гацку, Љубињу, Требињу, Тешњу, Добоју, Грачаницу) нарочито је истицано »да се на свим странама диже глас против централизма« и у том смислу разматрана је »потреба преуређивања државе«. Освртало се и на, у новинама присутну, полемику »о аутономистичким тежњама босанскохерцеговачких муслимана и о њиховој националној припадности.«⁸⁴) Појединци, групе или кругови ХСС-овске провинције дјеловали су међу Муслиманима непосредно, односно директно, заговарајући интересе ХНП-а. У бугојанском срезу, нпр. котарска организација ХСС (огранак за Муслимане) одржала је крајем новембра 1939. три већа састанка. На сва три мјеста – у Привору, Граицима и Г. Вакуфу проф. Мухамед Куленовић приказивао је идеологију ХСС, те »стање и положај Муслимана Босне«. Тврђом да они у чије име је говорио »нису... никакав и ничији огранак« очнито је алудирао на дјелатност коју је водио Х. Хацић са својим истомишљеницима, а ставом да им је судбина везана са »хрватским сељачким покретом и ХСС« назначио правац дјеловања и циљ ове спреге.⁸⁵)

Дјелатност ХСС и МО ХСС не само непосредно након 26.августа 1939, па до краја године, него и првих мјесеци 1940. године протекла је у знаку различитих схватања коначне судбине територија и становништва Босне и Херцеговине. Свако је остао на ранијим позицијама, али су се међу партнерима све видљивије продубљавале већ одавно присутне разлике у крајњим досезима дјелатности.

Недовршени послови око модалитета дефинитивног уређења земље, ерго и судбине Босне и Херцеговине – територија, увјетовали су изузетно појачану активност МО ХСС на плану оживљавања рада постојећих и оснивања нових мјесних организација. Одржаване су оснивачке скупштине, вршило формално организирање пријављивање или уписивање нових чланова, сељака и »господе«.⁸⁶) Различити облици дјеловања које су практицирали активисти МО ХСС у низу мањих и већих

84. Ибн., 269,4 од 12. 11. 1939; Вид. бројеве: 261,4 од 3 (XI); 267,4 од 10 (XI); 270,3 од 14 (XI) 1939.

85. Резолуција што ју је Куленовић предложио, односно дух и ставови њени према којима су »идеологија браће Радића и политика ХСС са својим социјалним програмом и др Мачеком најбоље јамство за напредак и постигнуће свих човјечијих права и босанских муслимана како села и града« требало је да постану програмска начела новостворених и будућих организација ХСС међу Муслиманима – »Југославенски лист« 285,3 од 1. 12. 1939.

86. Скупова, истина малобројних, било је толико много да је несврнисходно наводити их детаљније. Као у децембру 1939, јануара 1940, тако је било и осталих мјесеци. »Југославенски лист« је, нпр. доста ревносно пратио кретање Хацићевих агитатора и организатора, често и на његово инсистирање. Вид. бр. 303,5 од 22. 12. 1939 (Сарајево); 13,3 од 17. 1. 1940 (Вишеград, Бугојно); 23,9 од 28. 1. 1940 (Ораховци); 42,3 од 20. 2. 1940 (Зворник); 44,3 од 22. 2; 46,3 од 24. 2 (Коњиц); 53,3 од 3. 3 (Тешањ); 57,3 од 8. 3. (Гацко); 61,3 од 13. 3 (Грачаница); 75,3 од 30. 3 (Брчко); 84,4 од 10. 4 (Билећа) итд.

мјеста (села и градова) нису увијек могли да упуте на закључак да у њима постоје и *организације* – мјесне и среске. Доста је тешко, мада нужно међу Муслиманима прохаесесовске оријентације лучити организирану (политичку) од спонтане активности коју су они испољавали кроз акције других организација ХНП-а (просвјетних, нпр.).⁸⁷⁾

Разлози спорог и, у цјелини гледано, бројчано минорног укључења Муслимана и редове ХСС су вишеврсни, а главни су произлазили из реалне позиције ЈМО и њиховог односа према њој. Но, међу иним, не толико битним, али у сваком случају релевантним били су они које је иницирала управна власт. Наводно неки њени »поједини представници« прогонили су »оне муслимане који желе ступити у организацију ХСС«. ⁸⁸⁾

Нова територијална подјела земље, која је требало да произађе из схватања заинтересираних кругова на хрватској и србијанској страни, и у Босни и Херцеговини да је акт од 26. августа 1939. оставио нека питања отвореним, потицала је те бројне факторе на различите потезе, од којих су се многи укрштали управо у Босни и Херцеговини и у односу на муслимански дио њеног становништва. Заједничка карактеристика планова гласноговорника из редова све три групације буржоазије (хрватске, муслиманске и српске), који су се бавили будућим статусом како територије Босне и Херцеговине тако и становништва, јесте апсолутна неподударност жеља и хтијења тог класног хомогеног грађанског фронта, с пројекцијама рјешења које је на посредан начин заговарала КПЈ.⁸⁹⁾

Поред тога што су на понашање политичких представника све три буржоазије одувијек утицали фактори и стални (квантитативни односи у сфери националне структуре, односи вјера) и нестални (тренутне политичке прилике), ти ставови су се почетком 1940. усложњавали изнуђеним и исфорсираним захтјевом за опредјељивање према Муслиманима и њих самих међу собом. Остављајући по страни што се дешавало у њиховим редовима након смрти др Спахе, треба рећи да су водеће личности МО ХСС наставиле појачану активност у сопственим редовима *vis à vis*

87. Зеничка МО ХСС, осим рада на политичком организирању чланова, обраћала је нарочиту пажњу »на побијању неписмености помоћу Херцегових абецедарки. У селу Грачанић почело је са учењем 27, а у селу Клопчу 30 муслиманских сељака...«. То је у ово вријеме била једна од главних преокупација »Сељачке слоге«. На овом послу у овом крају посебно агилан био је предсједник МО ХСС, иначе раније ватрени присташа ХСС Зихно Буљина. »Југославенски лист« 19,3 од 24. I. 1939.

88. Министарство унутрашњих дела преносило је КБУДБ (25. I. 1940) писање загребачког »Јутарњег листа« од 23. јануара (стр. 7) – допис из Сарајева »*сметње Муслиманима за ступање у ХСС*«, који »наводи конкретне случајеве у Зворнику« – АБиХ КБУДБ 1940/Пов., ДЗ., 739 (Ф/5).

89. У трећем отвореном писму босанскохерцеговачке омладине, указујући на непотпуност рјешења хрватског питања након споразума Цветковић-Мачек, захтијевало се правилно рјешење националног питања и аутономије БиХ. Наспрам политике грађанских странака одлучно се захтијевало очување идентитета БиХ и осигурање равноправности њених народа. Аутономија је тражена у име и за све њене народе – »*Грађа о дјелатности КПЈ 1921-1941*«, стр. 464 – 473.

ХСС, али и покушаје успостављања контакта са др Цафером Куленовићем, наследником дугогодишњег председника ЈМО.⁹⁰⁾

Иако се о дјелатној и дјелотворној сарадњи на линији ХСС – МО ХСС не би могло говорити од 1935. па надаље, кругови ХСС су нешто активнији однос имали према оним, не тако бројним Муслиманима и својим организацијама у чије су редове они већ били укључени, или су директно испољавали спремност учлађења. Крајем 1939. и почетком 1940, односи су се нешто измијенили. На скуповима које је организовао МО ХСС појављивали су се »и неки Хрвати – католици«, што је био знак њиховог непосредног укључивања у рад овог »огранка« ХНП-а. Конференцији МО ХСС на Хриду у Сарајеву присуствовао је и председник котарске организације др Здравко Шутеј. Том приликом »одржао је говор у коме је истакнуто задовољство што види да Муслимани све више и више прилазе хрватском сељачком покрету...« Посебно је падало у очи да се у иступима истакнутијих ХСС-оваца пред Муслиманима све чешће и непосредније указивало на значај друштвено-социјалног ангажмана разних субјеката (ХСС или владе) на уштрб искључиво политичког. Др Шутеј је, говорећи о досадашњим реформама владе народног споразума, истакао да је њезин главни циљ помоћи и одтеретити социјално слабије слојеве народа.⁹¹⁾ Министар др Смољан је на конференцији коју су организирали Муслимани Мостара изложио темељне принципе и смјернице ХНП-а и упозорио присутне са »становиштем које заузима (покрет) у многим питањима унутрашње политике, која су од нарочитог интереса и за БиХ«. ⁹²⁾ Овај министар ХСС у влади је искористио свој иступ да нагласи значај мелиорације и исушења неких поља у Херцеговини, која се налазе у саставу Бановине Хрватске, очито рачунајући да ће ХСС на темељу такве активности стећи симпатије због своје »нове реалне политике«.

У Сарајеву, на састанку ситних муслиманских привредника (6 јануара 1940), вођен је разговор о пореској реформи »коју је донио недавно министар финансија др Јуре Шутеј«. ⁹³⁾

Активност ХСС у неким муслиманским срединама Босне појачавали су својим ангажманом, поред министара, њени локални прваци.

90. Х. Хашић се самоиницијативно у Београду у три наврата састао са др Куленовићем (19. априла, 13. септембра и 15. новембра 1940), с циљем да се поведе заједничка борба за аутономију Босне и Херцеговине. Куленовић је одбио сваку сарадњу са МО ХСС. »Југославенски лист« 97,3 од 25. 4. 1940.

91. »Југославенски лист« 1,3 од 3. 1. 1940.

92. У вези са наступом министра Смољана јавиле су се контроверзе, јер му је импутирано да је он »познавао Муслимане да се збију у једну чврсту организацију и да ће увијек наћи потпору у хрватском народу и ХСС – Иб., бр. 10 од 10. 1. 1940; У »Југославенском листу« бр. 9. од 12. јануара изашла је notiца »објективног новинара« који је објаснио да је »извјестио – онако како су му казивали присутни на конференцији«, јер није био позван па није ни могао »из непосредне близине дознати...«.

93. »Југославенски лист« 6,5 од 9. 1. 1940.

Њихово присуство требало је да убрза и олакша организовање нових чланова ХСС у тим срединама, оснивање како мјесних, тако и општинских организација ХСС. На састанку Муслимана чланова ХСС са подручја општине Витез А. Павловић је указао на то да ће »као једнокрван сељачки народ у потпуној сурадњи најсигурније... постићи оно за чим иду у редовима ХСС«. У тој, као и у другим срединама, појединци су безрезервно подржавали политику симбиозе католика и муслимана, чији је израз била, по њиховом схватању, управо ХСС. Аргументи су били у третману ХСС као »најнационалније странке« (?!), тумачењу да »њезин национализам досљедно идеологији браће Радић значи праву народну владавину, а не подржавање шачице повлаштеника на израбљиваном народном организму«.94). У сличном тону агитирао је приликом оснивања МО ХСС у Ливну заступник Челан, када је »разложио идеологију ХСС, њене социјалне смјернице«.95)

Облици и садржаји дјелатности мјесних одбора МО ХСС могли су да изазову утисак о разгранатости и високом степену утицаја ХСС на прохрватски оријентисане Муслимане. У фојничком котару њени активности су не само тренутно развили, него и планирали да развију активност на плану »политичке организације«, елиминисања неписмености.96) Ако се зна да је то била привремена задаћа »Сељачке слогe«, сам по себи се намеће закључак о напорима водства МО ХСС да изазове какав-такав утисак практичне повезаности свог огранка са ХНП-ом. Форсирање карактера таквих односа и сарадње понајприје »с опшом организацијом ХСС« у котару, а преко водства МО у Сарајеву са осталим мјесним, односно котарским организацијама у БиХ, губило је на увјерљивости ако се зна стварни степен њихове утемељености у локалним и ширим, босанскохерцеговачким просторима међу Муслиманима.

И док су на свим нивоима ХСС, од локалних првака па до министара, чињени видљиви напори да се непосредном активношћу међу Муслиманима БиХ ојачају позиције ХНП-а, Хацић је настављао са дотадањим курсом организовања и дјеловања МО ХСС. Зорно је то потврдила скупштина у Зеници (28. јануара 1940). Полазећи од чињенице да је Мачек држао споразум од 26. 8. 1939. за привремен, »јер још нису одређене границе«, Хацић се надао да је концепт аутономистичког рјешења положаја БиХ и даље могућ као реално рјешење. Констатирајући да је »три милиона наших сељака ослобођено пореза, јер га никада нису могли ни платити«, сматрао је за потребно да нагласи да »за ово ослобађање имамо захвалити г. др Мачеку и др Шутеју, министру финансија«. По њему у тој борби требало је и даље »ићи са хрватским сељачким народом«, остајући у нади да се »територије изван бановине Хрватске (егго Босна и

94. Биле су то ријечи предсједника травничке делегације Мухамеда Куленовића – »Југославенски лист« 3,3 од 5. 1. 1940.

95. ИБ., 29,9 од 4. 2. 1940, и 51,3 од 28. 2. 1940.

96. Поред одбора мјесне организације у Зеници, радило се на оснивању истоветних у Бусовачи, Брестовском, Крешеву, Кисељаку. »Југославенски лист« 28. 3. од 3. 2. 1940.

Херцеговина – м.о.) неће припојити српској бановини... све дотле док се народ не упита«.⁹⁷). Да банске власти у Хрватској, очито, нису имале наклоности за било чија аутоиомистичка стремљења у Босни и Херцеговини, потврђено је дописом свим среским испоставама у БиХ које су биле под њеном ингеренцијом да се без њеног одобрења не дозвољавају конференције за оснивање акционих одбора за аутономију Босне и Херцеговине.⁹⁸)

Изузетно динамична организациона активност МО ХСС на подручју и Босне и (нешто мање) Херцеговине, иступи Хаџића, те његова заклињања на вјерност ХСС и наде испољаване у ослон на хрватски народ и др Мачека остајали су на супротној страни и даље без очекиваног еха. Несинхронизирани активности и једна и друга страна изводила је на начин да је пропагирајући начелну сарадњу искључиво планирала сопствене пробитке.

Док су се из уста Х. Хаџића доста гласно, нако не тако често као доскора, могли чути изрази надања у вези са хрватским народом преко ХСС и Мачека, од стране вође ХСС тога није било. Општински избори одржавани у Бановини Хрватској још једна су потврда тих односа. У изборном прогласу што га је Мачек упутио члановима ХСС, с циљем да се са разним потенцијалним партнерима постигне споразум о заједничким кандидатским листама (Србима, Маџарима, Нијемцима, Словацима), Муслимане није уопште помнџао. Потенцијална сарадња ХСС и Муслимана, као нпр. у општинама дервентског среза, била је практично блокирана. Иако су на овом подручју позиције ХСС биле доста јаке, Муслимани одбијају од стране ХСС понуђену листу. Истакли су је са Србима – и изгубили. Ова групација Муслимана, од стране ХСС официјелно проглашена »аутоиомашима«, само је један у низу примјера практичне неподударности крајњих циљева оних који су стајали на челу ХСС, односно МО ХСС.

Ако се сјетимо да је знатно раније Мачек и тактизирао са могућношћу плебисцита, а сада га не помињући ни у каквом контексту, очито је, када су у питању модалитети уређења земље и »рјешења« питања Босне и Херцеговине, па и из тога произлазећи однос према Муслиманима, да су се ставови радикално измијенили. То није било само мишљење предсједника ХСС и »вође« ХНП-а. Индиректно га је потврдио и др Крњевић који мјесец касније. Говорећи члановима ХСС у Сарајеву (2. 9. 1940) Муслимане није ни поменуо, а посебно је отклонио било какву могућност сагласности ХСС са аутоиомистичким ставом било др Кулеио-

97. АБиХ КБУДБ 1940/Пов. ДЗ., 482 (Ф/2); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 29. 1. 1940. у Рогатици, на састанку котарске МО ХСС (26. 2) био је изричит у тврђњи да је »Мачек изјавио да је уређење привремено и да се о дефинитивном уређењу мора питати народ. Мачек је за аутономију БиХ« – АБиХ КБУДБ 1940/Пов. ДЗ., 1122; Начелство среза рогатичког – КБУДБ од 26. 2. 1940.

98. Архив ЦК СКБиХ РП II/409 9573 од 28. 2. 1940.

вића, било МО ХСС, анимирајући све оне који су за територијално увећање Хрватске.⁹⁹⁾

Ток општих догађаја (споразум од 26. августа 1939. и неподијељен осјећај о недовршености процеса територијалних измјена, диференцијација у свим срединама – хрватској: мачековци, франковци, колико год малобројне лијево оријентиране снаге, КПЈ, муслиманској – струја Џ. Куленовића, Х. Хаџића), имао је за посљедницу поступну, али сигурну промјену програматских одређења и циљева у политичким играма.

Хаџићева еволуција испољавала се, чак у интервалу од два нступа, с нагласком скретања удесно. Истина, он још упорно судбини МО ХСС и аутономије Босне и Херцеговине веже конкретно за Загреб и, подоста неодређено, за хрватски народ.¹⁰⁰⁾ Сличног је био мишљења на конференцији у Коњицу (21. фебруар). Тада је поновио позната одређења МО ХСС, уз значајну допуну да аутономију »тражи... у границама Бановине Хрватске«.¹⁰¹⁾ Еволуција ставова око рјешења статуса Босне и Херцеговине под водством ХСС и њеног »муслиманског огранка«, мада без нових радикалнијих заокрета, била је уочљива. И поред великих личних напора Хаџића и ангажмана његових најближих сарадника, практично МО ХСС није досегао ни у БиХ, ни према ХСС позицију партнера политичких збивања. Неутемељено у својој средини, водство »огранка« на челу са Хаџићем је своју судбину видјело не само у најужој повезаности са хрватским народом, него и у оквиру Бановине Хрватске. С друге стране, у борби за »већину« и »споразум«, др Мачек је схватио потписивање акта од 26. 8. 1939. као прву степену реализације дугогодишњег програма ХСС на стварању самосталне државе Хрватске, у којој ће сељаштво преко »своје« странке бити субјект збивања. Ни раније се не изјашњавајући према ставу МО ХСС о аутономији БиХ, сада је Мачек имао још мање разлога за то.

Преко завјере ћутања др Мачека Хаџић је тешко прелазео, али се с њом морао да мири. У току 1940. године, телеграми Мачеку са одржаваних конференција МО ХСС (било их је заиста много) све су рјеђи. Од септембра Хаџић јавно више није ни спомињао др Мачека.

Ако је једног дана Хаџић требало да прекине зававање са Мачеком и ХСС, око остварења својих циљева морао је потражити друге ослонце. Најжешће критике политичког курса др Мачека и ХСС уочи и на-

99. Том приликом изјавио је: »Не сматрајте ни једну досадашњу границу бановине Хрватске дефинитивном и ткогод мисли, да би његов крај требао припасти Хрватској треба да ради у том правцу, а није довољно да то само тражи хрватско народно водство«. – »Сељачки дом« 36,1 од 5. 9. 1940 (*»Хрватска ће бити донле докле народ хоће«*).

100. На поменутој конференцији у Зеници (28. јануара 1940) изразио је и увјерење да се Муслимани могу надати да ће »са хрватским народом најприје добити своја права«. АБиХ КБУДБ 1940/Пов. ДЗ., 482.

101. Архив ЦК СКБиХ РП II/391 – 9564 од 22. 2. 1940.

кон 26. августа 1939. долазиле су у Хрватској од стране франковачког (усташког) покрета. Сматрајући да је оно што је остварено »споразумом« испод сваког минимума, усташе су стале на становиште да Босна и Херцеговина као цјелина треба да уђу у оквир хрватске државе. Без сумње, био је то »концепт« који је далеко више одговарао »рјешењима« аутономије Босне и Херцеговине у саставу Бановине, него замислима Мачека и водства ХСС. Дода ли се блискост рјешења МО ХСС и усташког покрета у погледу територијализације Босне и Херцеговине, са потпуно идентичним схватањима о националном (хрватском) »подријетлу« Муслимана, онда практично – политичка и идеолошка симбиоза присташа и сљедбеника МО ХСС логично кореспондира са практичним потезима што су их вукли А. Меших, Х. Хацић, А. Шуљак, поготово укључивање претежног дијела сљедбеника политике МО ХСС у редове усташког покрета и систем власти НДХ.

Меших, дотад наглашено инертан политичар, посјећује у Сарајеву (фебруара 1940) др Шарића, а маја мјесеца Степинца у Загребу. Те везе су само за себе имале сасвим одређено значење. На крају крајева, тешко је било шта *in flagranti* и доказивати. МО ХСС је, очито, нагињала ка усташком покрету, мада се то није могло открити на конференцијама што су уредно пријављиване властима. Њени представници, присуствујући истим, нису ни могли да јавно констатирају симптоме проуштакне оријентације.

Понашање и судбина првака МО ХСС уочи и након проглашења НДХ говори више о позадини и карактеру односа ХСС, ХНД-а и суштински одређене »муслиманског огранка« за хрватски народ и Бановину Хрватску него *активност* појединаца – организација и »огранка«. Као и бројне догађаје до тада, тако су и проглашење НДХ (10. априла 1941) и капитулацију Југославије (17. априла) одговорни у МО ХСС дочекали неорганизирано. Колико су били затечени или се као организирана политичка снага осјећали премало респектабилни, водећи људи »огранка« нису ни дали неку заједничку изјаву. Али, зато су појединци били на вријеме укључени у механизам новог поретка. Х. Хацић је у својству члана тајног усташког акционог одбора 17. априла у Сарајеву присуствовао пријему њемачког команданта Бекера. Пет дана доцније, Хацић је у Загребу са свим члановима одбора примљен од Аите Павелића. Том приликом му се захвалио на успостављању НДХ и од стране Павелића је постављен на повјереника Босне и Херцеговине (изузимајући врбаску бановину). Будући да је у овој мисији био у функцији члана поменутог одбора, све могуће дилеме око истинског и дефинитивног одређивања оних Муслимана из Босне и Херцеговине који су се одредили за Загреб и Хрватску разријешо је проф. Алија Шуљак поздравом што га је уручио поглавнику крајем априла 1941. године »испред покрета којег је у Босни и Херцеговини међу Хрватима муслиманске вјере повео проф.

Хакија Хаџић и Адемага Мешић који је на устук ЈМО иступио јавно и отворено с хрватским националистичким програмом ширећи тај покрет у најзабаченије дијелове Босне и Херцеговине.¹⁰²)

Tomislav Išek

THE FOUNDATION AND ACTIVITY OF THE MOSLEM BRANCH OF THE CROATIAN PEASANT PARTY 1935 – 1941 (Summary)

In order to fulfil their fundamental programme goal – the establishment of a »peasant state« – the leadership of the Croatian Peasant Party (CPP) considered agreements as the first and foremost elements of the party activity. In their opinion, one of the prerequisites of agreement, reaching the »majority« (of people, or voters), were the Moslems (in ethnic sense) of Bosnia and Herzegovina.

In the mid-Thirties the bourgeois parties were allowed to have the more unfettered activities, although *de iure* they were still not recognized. The government of D. Stojadinović tolerated the organizational strengthening of CPP.

Since the political leader of the Moslems in Bosnia and Herzegovina Dr Spaho decided to follow the course of Dr Stojadinović, the Moslems of pro-Croatian orientation expressed their discontent in forming the opposition to their leadership. They saw the fulfillment of their goals in alliance with the leadership of CPP. As events turned out, the CPP leadership and the Moslems of pro-Croatian orientation from Bosnia and Herzegovina led by the Professor Hakija Hadžić, found themselves working together.

The Moslem branch – wing, or the organization within the Croatian peasant movement (MB CPP), was found in Zagreb on November 11, 1936. Maček and the other leaders of CPP left to this branch all the initiative in their activity. In principle they supported the programme documents of the MB CPP, but they never publicly declared themselves about the branch's ultimate goal – the autonomy. This organization did not exhibit the characteristics of a political party (it did not have its programme, statute or the newspapers), and its activity was reduced to a few agile individuals and smaller groups. Their activity when seen in total proved them to be rather underdog than a respectable organization. Even among the Moslems of Bosnia and Herzegovina. The course of events prior to and after the Agreement between Cvetković and Maček revealed the background of this alliance – both sides expected the accomplishment of their partial but, in essence, diametrically confronted interests. The matter on the governmental organization widened the gap between the partners even more. The MB CPP leadership underwent a quiet evolution to the right – towards the politicians who thought that Bosnia and Herzegovina as a whole should become the part of a Croatian

102 »Сарајевски хрватски лист« 94,2 од 27. 4. 1941 («Поглавник др Анте Павелић о босанским Муслиманима»).

Томислав Ишек: Стварање и дјеловање муслиманског огранка...
Прилози, Сарајево, XXIII, 24 (1988); стр. 209–239

state. This »solution« and a thesis about the »Croatian origin« of the Moslems brought the leaders of MB CPP and their followers into the Ustasha movement, and later on into the system of government of the so called Independent State of Croatia.